

Türkmen halkynyň beýik akyldary hem milli şahyry Magtymguly Pyragy

(şahyryň taryhy orny hem edebi mirasyna bir garaýyş)

Giriş:

Her bir beyik şahsyýatyň hakyky ornuna göz ýetirmek üçin onuň ýaşap geçen döwrüni öwrenip, ony öz önüp-ösen jemgyýetiniň şol günki şertlerinde hereket etdirmek bilen mümkin bolup biler. Sebäbi her ynsanyň mertebesi, öz ýaşan döwrüne we onun talaplaryna dogry düşünmek bilen özüniň taryhy wezipesini nä derejede ýerine ýetirendigi, öz halkyna we bütin adamzada eden hyzmatlary bilen kesgitlenýär. Şu hakykaty göz önünde tutmak bilen biz, öz beýik akyldarymyz hem milli şahyrymyzyň beýikligine dogry hem real göz ýetirmek üçin, örän gysga-da bolsa halkymyzyň iňňän uzak taryhynyň belli bölümlerine göz aýlamaly bolýarys.

Türkmenistan we türkmen milletiniň 8 müň ýyl çemesi dokumental medeni taryhy bu gün ylym dünýsinde aýdyňlaşdy. Güneşli Türkmenistanymyz ençeme medeniýetiň ojagy we türkmen milliýeti bolsa bu medeniýetleriň hakyky hem kanuna laýyk mirasdüşeridir. *Änewdir Altyndepe* medeniýetlerinden *Marguş* medeniýetine çenli, *beýik Part fedrativ döwletinden beýik fedrativ Seljuk* döwletine çenli, *Horezmşalardan Garaşsyz bitarap Türkmenistan Jemhuriýetine* çenli, onlarça ululy-kiçili döwletler guran hem biziň ata-babalarymyzdyr. Şonuň ýaly-da türkmen halky ähli türki halklaryň we türk dünýäsiniň iň gadymy agzalarynyň biridir we 16-njy ýüz ýyla çenli olar bilen bilelikde ýaşap deň ykbaly paýlaşan halkdyr. Emma gynansak-da 13-nji ýüzylyň başlaryndan ýagny Çeňňiz Hanyň ýykyp ýumrujy hüjümlerinden soň Türkmenistanyň we türkmen halkynyň ýa-da has anygyrak edip aýtsak uly Oguz-Türkmen halkynyň ata watanda galan az sanly toparynyň taryhynda iň agyr hem gara döwür başlanýar. Geliň şol döwürleriň tä beýik şahyryň ýaşan döwrüne çenli bölegine bir göz aýlalyň:

Türkmenler bilen Gypjaklar tarapyndan döredilen Horezmşalar döwleti 13-nji ýüz ýylyň başlarynda (1219 m.) Çeňňiz hanyň agyr hüjümine sezewar bolýar. Bu agyr hüjümiň önünde durup ýurdy goramalymy ýa-da gol galdyryp boýun egmelimi? diýen soragyň ýuze çykması bilen agzalalyk döreýär. Gypjaklar, Muhammedşanyň ejesi Türkan Hatunyň syýasaty bilen söweşe girmeden yurdy basybalyjylara tabşyrmaly diýen karara gelýärler. Emma türkmenler bolsa Muhammedşanyň türkmen aýalyndan bolan Jeleddiniň töwergine ýygnanyp, onuň baştutanlygynda watany goramak üçin aldym-berdimli söweşe girýärler. Häzirki zaman Köneürgençden Nişapura çenli ýaýylan türkmen topraklarynyň ädim-ädim garyş-garyşynda “gylç-galkanyň” aýylganç heňi ýaňlanýar. Iki tarapdan hem gaty köp ynsan gyrylýar. Bu gahrymançylykly söweşiň netijesinde Çeňňizhan Türkmenistanyň belli bölegini resmi ýagdaýda türkmenlere bermäge mejbur bolýar, emma beýleki tarapdan bolsa halk gaty güýçden düşýär. Uly-uly şäherler, şol sanda şol döwürde kitaphanasynda 12 müň jild kitaby bolan Mary şäheri tep-tekiz edilýär. Ine, ýurdy ýumrulyp ilaty boşara gelen az sanly halkymyz üçin, şol döwürden başlap, geçmişlerdäki ýaly özbaşdak hem erkana döwlet gurap azat ýaşap bilmeklik, hasratly arzuwa öwrülýär. Seljuk döwründen başlan günbatara tarap göçler has güýçli depgin bilen dowam edýär. Owşar, Baýat, Gaýy, Halaç, Begdilli, Zulkadar ýaly güýçli Oguz-Türkmen illeri Azerbeýjana, Eýrana, Anadola çenli baryp ýerleşýärler hem-de Anadolyda beýik Osmanly döwletini, Diýarbakir we Tebriz şäherlerini paýtaht etmek bilen Akgoýunly we Garagoýunly döwletlerini esaslandyryýarlar. Hakykatda Sefewi döwleti-de olaryň eli ýa-da aýgytlaýjy roly bilen guralýar. Emm weýrana öwrülen Türkmenistanda azalyp galan türkmenler bolsa ýarym oturmly, ýarym çarwa ýagdaýda ýasamaga mejbur bolýarlar.

Şeýle agyr taryhy ýagdaýlarda-da buýsançly geçmişe eýe bolan köki çuňňur halkymyz tapdan düşmedi. Ilkinji pursatda özüne gelip özbaşdak döwlet gurmak arkaly geçen buýsançly ornuny eýelemek ugrunda dinuwsyz talaşyny dowam etdirdi. Teýmurylaryň döwründe ylaýta-da Emir Teýmuryň ogly Şarohyň döwründe Türkmenistan abadanlaşýar we ýumrulan şäherler gaýtadan janlanyp başlaýar. Aslynda-da Teýmurylar döwleti belli derejede Özbek-Türkmen karaktere eýe bolupdyr. Alyşir Nowaýynyň eserleri hem-de onuň Soltansöýün bilen aralaryndaky rowaýatlar, bagşylaryň aýdym-sazyna we dessançylarymyzyň gürrüňlerine şeýle bir ornapdyr welim, halkymyz olary türkmen şahsyýatlary hökmünde kabul edipdir. Türkmen tamdyrasynda nowaýy perdesiniň bolmagy-da ýokarda aýdylanlaryň dogrulygyna bir delildir.

15-nji yüzyýldan başlap bütin türkmen tire-taýpalary bir-biri bilen jebisleşip milli barlyklaryny has güýçli duýduryp başlaýarlar. Inňän irki döwürlere degişli bolan dessanlarymyzdyr eposlarymyz gaýtadan halk arasynda giňden ýaýrap ýoň bolýar. Geçen taryhymyz, mitoloji görnüşinde direlýär. Oguznama, Görogly, Korkut-Ata, Asly-Kerem, Sasenem-Garyb ýaly dessanlar, hakykatda in gadym döwürlerden başlap, Saklaryň we Partlaryň zamanynda kämilleşen umumy-türk mitologiýasynyň yslamy döwürde, yslamy öwüşgün bilen direldilmesidi. Milletimiziň şeýle bir galkynyş prosesiniň başlan döwri ýene-de türkmen we ähli türki halklar üçin örän gynandyryjy hem weýrançylykly döwür başlanýar:

Bu makalada ustunde durup bolmajak belli geopolitiki özgerişleriň netijesinde Awrupada uly kolonyalist döwletler ýüze çykyp, dünýäniň aýry-aýry ülkelerini öz aralarynda paýlaşyp talamak prosesi başlanýar. Mundan soňraky syýasy hadysalaryň aňrsynda bu döwletleriň özara bäsleşikleri hem-de dürli ýollar bilen halklaryň arasynda agzylalyk döredip olary güýçden düşürmek maksady bilen alyp barýan syýasatlary durýar. Şeýle hadysalaryň in ýamanynyň biri-de bütin yslam dünýäsi, ylaýta-da türki halklar üçin örän weýrançylykly netijesi bolan şyga-sünni dawasydyr. Bir tarapdan Sefewi döwleti bilen Osmanly Türkiýesiniň, ýene bir tarapdan bolsa ýene Sefewiler bilen Özbek-Türkmen arasynda yüz beren weýrançylykly uruşlar, hakykatda mezheb dawasy bilen örtülen dogan-dogany gyrmakdan başga zat däl. Bu şum hadysalar türkiýe, Eýran, Türkmenistan, Özbekistan we Owganystan ýaly ýurtlarda uly weýrançylyklara ýol açýar, ylaýta-da ýaňy aýaga galyp barýan biziň halkymyza gaty agyr düşýär. Gaýtadan rowaçlanyp barýan şäherler bozulyp ilatdan boşaýar. Munuň üstesine-de 16-njy yüzyýlyň ortalarynda Hazar deňizine guýýan Amy derýanyň öz ugruny Aral gölüne tarap sowmasy, Türkmenistanyň has çölleşmesi hem-de Köneürgenç we Dehistan ýaly şäherleriň ilatdan boşap galmasyna sebäp bolýar. Emma şeýle agyr ýagdaýlarda-da halkymyz öz milli kimligini saklap ýurdy goramak ugrunda alyp barýan talaşyny gowşatman dowam etdirýär. 17-nji yüzyýlyň aýaklarynda türkmeniň beýik şahyry hem dessan ýazany *Nurmuhammed Andalib* orta çykýar. Ol, halkyň arasynda we bagşylaryň dilinde ýaşap gelýän ençeme dessanlary öz döwrüne görä gaýtadan ýazýar. Nurmuhammed Andalib, *Leýli-Mejnun*, *Ýusup-Zuleýha*, *Zeynel-Arab*, *Baba Röwşen* ýaly dessanlary hem-de *Oguznama*, *Emadeddin Nesimi* ýaly poemeleri ýazmak bilen halkynyň ruhy galkynyşyna hem ösmegine uly hyzmat edýär. *Abaserdar we Keýmirkör* ýaly syýasy şahsyýatlar-da şol döwürlere(16,17-nji yüzyýllara) degişlidir.

18-nji yüz ýylyň başlarynda *Nedirşany*ň güýçlenip, diňe bir Eýrana däl eýsem bütin Orta we Alyn Aziýa, Kawkaza, Hindistana hatda Hytaýa agalyk etmek hyýalyna atlanyp ony durmuşa geçirmek ugrunda hereket etmesi, biziň halkymyz üçin ýene-de agyr hem ajy taryhy hadysa bolýar. Nedirşanyň özi türkmeniň owşar ilinden bolup onuň esasy atly güýçleriniň hem-de ynanýan adamlarynyň birnäçe türkmen illerinden bolandygyna garamazdan, kesekileriň hyzmatynda bolany üçin özbaşdaklygy hem erkin ýaşamagy söýýän halkyna garşy-da weýrançylykly ýörişler edip Türkmenistany tozdurýar. Hatda ilin gündelik ýaşayşynda ulanýan demir we mis gap-gaçlaryna çenli ýygnadyp, top ýasamak üçin eretdirýär. Ine şeýle çykgynsyz ýagdaýa düşen halk, özüni gorap ýurduna eýeçilik etmek üçin bütin güýjüni we maddy mümkinçiliklerini bir ýere birikdirip belli

maksada ugrukdyrar ýaly, merkezleşen bir döwletiň gerekdigine has-da güýçli göz ýetirýärler. Ine şeýle agyr taryhy pursatda, bu taryhy zerurlara doly göz ýetiren, Magtymgulynyň atasy **Döwletmämmed Azady**, meýdana girip II-Güni bu ýagdaýdan gutarmak üçin çykalga gözleýär. Ol, **Wagzy Azat** atly kitabyňy goşgy görnüşinde ýazyp halka hödürleýär. Dört bölümden ybarat bolan bu kitap hakykatda, gurulmaly Türkmen döwletiniň esasy kanunynyň ugurlaryny düşündirýärdi...

1747-nji ýylda Nedirşanyň öldürilmeginiň yzysüre onuň agalyk edip oturan ägirt giň topraklary öz içine alýan hökümeti agyr krizise düşüp çagşayar. Diňe güýç bilen saklanyp oturan Azerbeýjan, Gürjüstan, Yrak, Owganystan we beýleki ýurtlar aýaga galýarlar we özbaşdak döwlet gurmak ugrunda herekete geçýärler. Ine, şeýle galagoply hem çylşyrymly döwürde halkymyzyň beýik ogly, beýik akyldary hem mili şahyry **Magtymguly Pyragy** orta çykýar. Ol, atasy Döwletmämmed Azadyň milli idiýalaryny we orta goýan ýörelgesini durmuşa geçirmek ugrunda, has ynamly, has paýhasly, has batyr gaý, mähriban halkynyň maddy we ruhy ýagdaýyna hem-de dünýä şertlerine uýgunlykda hereket edip, halkyň arasynda eýýäm başlanan gozgalaňlaryň dogry ýola ugrukdyrylyp, belli netijä gowuşmagy üçin özüniň taryhy wezipesini ýerine ýetirýär.

Magtymgulynyň ömür ýoly hakda:

Magtymguly, Köňle gaýgy getirme!
Bu bir iş wagtydyr, özüni ýitirme!
Sözümi diňläň ýok diýp, ümsüm oturma!
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr.

Magtymguly Pyragy takmynan 1733-nji ýylda türkmenşähriň “Çaýgowşan” obasynda dünýä inýär. Ol, türkmeniň gökleň iliniň Gerkez urugyndandyr. Şahyryň özi bu barada şeýle ýazýar:

Bilmeyen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly Gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.

Magtymguly başlangyç ylmy, terbiýäni öz atasy Döwletmämmed Azadydan alýar. Ol, öz atabalarynyň ýonaçylyk, teletinçilik hünärlerini özleşdirmeginiň daşyndan, döwri üçin zerur bolan demir hem kümüş ussachylygy-da öwrenýär. Şahyryň bu hünärleri öwrenmegi, agyr maşgalany ekleme üçin bolşy ýaly, okaýarka özüne gerek bolan çöregini gazanmak üçin hem zerurdy. Magtymguly 20 ýaş töwereginde Amy derýa boýlarynda ýerleşýän Gyzylaýak obasyndaky Idris Baba medresesinde bir ýyl çemesi okaýar. Soň, takmyn 1754-nji ýylda Buharadaky Gögeltaş atlandyrylan taryhy medresä okuwa gidýär. Şahyr şol ýerde ýörite ders bermek üçin çagyrylyp getirilen Nury kazym atly Suryýaly türkmen alym bilen tanyşýar. Aradan bir ýyl gowrak geçýär, şol medresede okaýan talypalaryň arasynda ýüze çykan käbir ahlaky bozuklyklar bu iki dosta ýaramayar. Ilki Nury Kazym, soň Magtymguly bu medresäni taşlamaly bolyarlar.

Rowaýata görä, hakyky ylym, azatlyk arzuwynda bolan iki dostuň sergezdänçylyklary şu yerden başlanýar. Nedirşanyň öňki gol astyndaky halklaryň özbaşdak boluşlary ýaly, türkmenler-de erkinlik ugrundaky şu hili pikirler, özbaşdaklyk ugrundaky hereketler ýüze çykyp ugraýar. Özbaşdaklyk ugrunda türkmen halkynyň eden arzuwlarynyň, talaplarynyň amala aşmagy ugrunda dürli ýollar agtaryp, bu iki dost ähli türkmen tireleriniň arasynda bolyarlar, ilat bilen maslahatlaşýarlar. Soňra iki dost Owganystana gidýär, ondan Hindistana (Penjap, Kaşmir sebitlerine) baryp, ol ýerde bir ýyl alty aý bolanlaryndan soň, ýene Käbil üsti bilen geçip, Özbekistanyň Margelan, Andijan, Samarkant şäherlerine, ahyrda Türtüstan şäherine barýarlar hem Gögeltaş medresesinde ýüze çykan wakany habar berýärler. Bular Türküstandaky Hoja Ahmet

Ýasawy medresesiniň müderrresleriniň tabşyrmaklary bilen Gögeltaşda birnäçe çäreler geçirenlerinden soň, 1757-nji ýylda şol zamanyň iň şöhratly medreselerinden hasaplanan Hywada 1713-nji ýyllarda salnan “Şirgazy” medresesine gaýdýarlar.

Gündogar klassyklarynyň eserlerini köp okamagy, köp yurtlara syýahat etmegi Magtymgulynyň göz-ýetimini has hem giňeltýär. Şirgazy medresesinde okap ugramagynyň ikinji ýylynda ol, beýleki talyplaryň halypasy bolýar, soň bolsa medresäniň müderrresi bir ýerik giden wagty onuň yerine ders berip başlaýar. Magtymguly bilen onuň dosty Nuri Kazym Hywada bolan wagtlarynda, Şirgazy medresesinde türkmenler üçin ýörite bir bölüm açylýar. Şondan soň Hywa medresesinde türkmenlerden okamaga barýanlarynyň sany köpeligine başlapdyr. Seýdidir Zelili hem Magtymgulynyň Şirgazy medresesindeki ýaşan hujuresinde bolupdyrlar.

Magtymguly “Medresäniň üç ýyl duzuny iýip, bahar-ýazyyny ötürýär, taglym alyp, akyl kasesi dolansoň”, 1760-njy yylda Etrek tarapa gaýdyar:

Mekan eýläp üç yyl iýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel “Şirgazy”.
Ötördüm gysyňy, bahar-ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel „Şirgazy“.

Şahyryň şeýle göwnünden turan medrese bilen gyssagly hoşlaşmasyna ýurtda bolup geçýän galagoply ýagdaýlar, türkmen halkynyň ykbaly bilen baglanyşykly zerur çözülmeli, Magtymgulynyň gatnaşmagyna garaşýan meseleler sebäp bolupdyr. Oňa:

„Hakdan bize buýruk, baglydyr bilim,
Sende tälim aldy, açyldy gözüm.
Gelsin diýp garaşýar, ol kökleň ilim,
Gider boldum, hoş gal, gözel „Şirgazy“.

Diýen setirler onuň ýörite çagyrylandygyny, Arkaç sebitlerinde oňa sabysyzlyk bilen garaşylýandygyny görkezýär.

Magtymguly milli-syýasy şahsyýat:

Magtymgulynyň ençeme ýurtlary aýlanyp, Türküstanyň ylmy merkezlerinde bolup, okap, örän baý hem gymmatly tejribeleri gazanandan soň mähriban halkynyň arasyna gaýdyp gelmegi bilen onuň ömrüniň, syýasy-jemgyýetçilik meýdanynda iň jogapkärçilikli ýyllary hem-de taryh öňündäki synagy başlanýar. Bütün durky il-gününe bolan çäksiz söýgüsi bilen ýugrulan, gözel türkmen topragy iň arzyly kâbesine öwriken Magtymguly, bu synagdan başyny dik tutup geçdi. Diňe öz döwrüniň däl eýsem halkynyň geljegi we geljegi nesilleriniň ruhunda we kalbynda ebedi ýaşajak mukaddes idealaryny, beýik mekdebini, aýdyň ýörelgesini goýup özboluşly tagmasyny basyp gitdi. Biziň dürli kitapdyr makalalardan edinip bilen maglumatymyza görä hem-de onuň öz ölmez-ýitmez eserinden belli bolşy ýaly şahyr, atasynyň eserinde çeper beýany tapan, türkmen halkynyň taryhy arzuwy bolan „özbaşdak, erkin döwlet gurup döwletli ýaşamak“ arzuwuny durmuşa geçirmek ugrunda, bütün tejribedir ylmyna daýanmak bilen, dürli ýollara pikir aýlap, içeri we daşary ýagdaýlaýlary, halkynyň maddy we ruhy potansiýallaryny gözden geçirýär hem-de ähli mümkinçiliklerden ýerlikli peýdalanmaga çalyşýar. Her zady ilki özüňden başlamalydygyna, esasy

daýanýň bolsa öz halkydygyna, emma agzybir halkydygyna ynanan Pyragy, halkyna şeýle ýüzlenýär:

Bir-biriňi çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, ýogsa körlükden.
Agzylalyk aýrar ili dirlikden,
Döwlet döňüp, nobat duşmana gelgeý.

Ol, bu ugurda bar güýji bilen talaş edip, ähli ýollary synaýar. Birleşen güýç bilen nämeler edip boljakdygyny, II-Güni gysyp gowurýan, ynsanlyk derejesini kemsidýän, hor-homsy gözgyny ýaşayşa sebäp bolýan şertleri özgerdip, azatlygyň, ynsanlarça ýaşamagyň ýeke täk girewi bolan garaşsyz hem erkin döwlet gurmaýyň diňe agzybirlik bilen hakykata öwrilip biljekdigini, halkyň dili bilen halkyna ýüzlenip aýdýar, halkyny galkyndyrýar, gayrata getirýär:

Köňüller, ýürekler, bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar,daşlar.
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Türkmenler baglasa, bir ýere bili,
Gurudar Gulzumy,derýaýy Nili.
Teke, Ýomut, Gökleň, Ýazyr, Alyly,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz.

Şayhr, halkynyň maddy hem ruhy taýdan belli derejede taýýarlanandan soň, gulçulykdan gutarmak üçin bar güýji bilen herekete geçmelidigini şeýle beýan edýär:

Gorka-gorka yflas ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa, görülsin indi;
Pikir gazanynda gaýnadyk,bişdik,
Degme, ol joş urup ýörülsin indi!

Oturmasyn kempir, ýaşlar dul bolup,
Galmaňlar, türkmenler, ile dil bolup,
Rakyp ähli musulmana gul bolup,
Ilersi Soňydag sürülsin indi.

Üstümüzden duşman höküm sürendir,
Mü-mün bary jebri-jepa görendir,
Ogul-gyzy har öňüne berendir,
Hemmeler ol jaýdan syrylsyn indi.

Pyragy ýüz tutar türkmen iline,
Duşman gol urmasyn gyzyl gülüne,
Dostlar, bizi ahyratyň siline
Gark etmäňkä, rakyp gyrylsyn indi.

Magtymguly bu çagyryşlaryň yany bilen, daşary we halkara şertleriň ähli mümkinçiliklerinden peýdalanmak ugurunda-da örän paýhasly hem ugurtapyjylykly syýasatlara ýüz urýar. Türkmen Han-Begleri bilen zygiderli geňeş geçirip pikir alyşyp durmagyň daşyndan hem,

şol wagtlar garaşsyzlyk ugrunda Owganystanda hereket edýän, asly Abdal türkmenlerinden bolan Ahmat Dürrany bilen arkadaşlyk etmek ýollaryny geňeşmek maksady bilen, onuň öz çakylygy esasynda, Çowdurhanyň baştutanlygynda birnäçe adam, şol sanda öz dogany Abdyllany Owganystana iberýärler. Emma gynanç bilen olar, ýolda duşmanlar tarapyndan şehid edýär. Şahyr bu pajygaly waka hakynda, ilki Çowdurhany, soň bolsa öz dogany Abdyllany ýatlap şeýle ýazýar:

Ahmet Patyşadan habar almaga
Umyt etdi iller Çowdurhan üçin,
Sag baryp, salamat gaýdyp gelmäge,
Oňmady ykballar, Çowdurhan üçin.

Çowdurhan görejim, köňül diregim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde
Gökleňde pälwanym, ile geregim,
Halky goýup gitdiň narlar içinde.

Gülüp-oýnamadyk bile şat bolup,
Başdan gitdi, bütin bizden ýat bolup,
Magtymguly zar aglapdyr, mat bolup,
Kaýda mesgen tutduň, gardaş Abdylla.

Magtymguly, bulardan başga-da, Gajarlardan dil hem aslymyzyň bir bolmagyndan, Owganlylardan bolsa mezhep birligimizden peýdalanyp haray gözlemelidigini Il-Gününe maslahat berýär. Şahyr, ömrüniň yekeje salymyny-da halkynyň ykbalyndan sowa geçirmeýär. Hut şonuň üçin hem halk oňa „Milli şahyr“ diýen beýik ady berýär. Dogry, magtymguly özüniň derýa ýaly giň ýüreginde beslän we bütin ömrüni ýolunda sarp eden „Garaşsyz türkmen döwletini“ gözi bilen görüp bilmedi. Belki-de bu beýik ynsan üçin esasy mesele ony öz gözi bilen görmeklik-de bolan däldir. Emma ol, Garaşsyz türkmen döwletiniň bir gün guruljakdygyna welin, bütin durky bilen doly ynanyş gözüni asuda yumandyr. Onuň ýoly, onuň goýup giden beýik mekdebi, özünden soňky nesilleriň tarapyndan, hemme taraplaýyn dowam etdirildi, ösdirildi hem durmuşa geçirildi. Onuň edebi mekdebini, *Kemineler, Mollanepesler, Seýdiler, Zelililer, Mätäjiler, Misgingylyçlar* dowam etdirip, bu günki ýüzlerçe türkmen edebiyatçy alymlary, şahyrlary, sungat işgärleri, ony gülläp dünýäniň iň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirdiler. Bu gün türkmen kitapларыдыр газыет-журналларында, багşыларыň аýдым-сазында, радио-телевизиондыр интернетлерде, кино-театрларда, Түркменистандыр дүнйәниň аһли ýurtларында гije-gündiz Magtymgulynyň ady ýaňlanyp dur. Onuň syýasy ýörelgesi bolsa *Nurberdihanlaryň, Gowşythanlaryň, Gurbanmyrat işanlaryň, Jüneythanlaryň, Osmanahunlaryň* tarapyndan dowam etdirilip, on münlerçe türkmeniň saýlama ogul-gyzlary şol ýola başlaryny goýdylar. *Garaşsyz Bitarap Türkmenistan Jemhuriýetiniň* gurulup Ata Watanyмыз Güneşli Türkmenistanyň ýaşyl baýdagynyň Birleşen Milletler Guramasynyň jaýында, дүнйәниň аһли döwletli milletleriniň baýdalarynyň arasyнда buýsanç bilen pasyrdap durmagy, beýik akyldaryмыз we milli şahyryмызыň giň ýüreginde besläp giden mukaddes arzuwlarynyň hakykata öwrilmeginiň subutnamasyдыр we Beýik Pyragynyň:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar gulzумы deryaýy Nili.
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, аlyly,
Bir döwlete gulluk etsek başımız.
diýen sargyдыныň ýerne ýetirilmegi hem dowamyдыр.

Magtymgulyň edebi mirasy:

Magtymguly köňle gaýgy getirme!
Bu bir iş wagtydyr özüňi ýitirme!
Sözüm aňlan ýok diýp ümsüm oturma!
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr.

Türkmen edebiyaty, umumy-türk edebiyatynyň aýrylmaz bir bölegidir. Sebäbi, ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly, türkmen milleti, türki halklaryň we türk dünýäsiniň iň gadymy agzalarynyň biri, hatda onuň köki hem gönezligidir diýsek-de ýlňysmarys. Hut şonuň üçin hem türkmen edebiyatyny we onuň beýik hem görnükli wekili Magtymguly Pyragynyň döredijiligini, umumy-türk edebiyaty bilen birlikde, hatda bütin Gündogar edebiyatynyň çygrynda ele alyp öwrenmelidiris. Biz munuň şeýledigini beýik şahyryň ölmez-yitmez diwanynda-da görýäris. Magtymgulyň eserinde umumy-türk edebiyatynyň, ylaýta-da Ýusup Balasagunlynyň “Kutatgu-Biligi”(11-nji ýüzyýl), Ahmat Ýasawynyň “Diwany Hikmeti” (12-nji ýüzyý.), Rabguziniň “Kysasol-Enbiýasy”(14-nji ýüzyý.), şonuň ýaly-da Emadeddin Nesiminiň, Alyşir Nowaýynyň, Muhammed Fuzulynyň we başgalaryň täsirini we yzyny görýäris. Bulardan başga-da şahyryň bütin arap we pars dillerinde ýazylan edebiyat bilen-de doly tanyşdygy bellidir. Şu aşakdaky setirlere üns bereliň:

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan
Hyrka geýip, il içinde san bolsam
Tün içinde baryp beýtulla tapdan
Zar ýyglaýan sahyplara hun bolsam

Abuseid, Omar Haýýam, Hemedany
Ferdowsi, Nizamy, Hafez Perwany
Jelaleddin Rumi, Jame-olmany,
Olarnyň ýanynda men hem kän bolsam.

Damganyda ýörgen ussat Nowaýy
“Çardiwany”, “Perhad-Şirin” zybany
Zähireddin Babur, “Mizan-Owzany”
Gaşlaryna baryp, men Mejnun bolsam.

Okyp bildim men Sagdiniň Bossany
Gör ne ajaý, Haganynyň Medaýyny
Istar men şahnama, sakynamany,
Halyf Omar bilen Süleýman bolsam.

Salaman Afsaly serhoş eýleýip
Bahram guri tutup, medhuş eýleýip
Äzäddowlany bir guş eýleýip,
Abumahfuz, Gyzył Aslan Han bolsam.

Arbalet golunda eý Magtymguly!
Rusteme isgender hiç tutmaz ýoly
Ne bolsa bilgeý sen ilat hyýaly
Dertliler alnynda men lukman bolsam.

Magtymgulyň dünýägaraýşynda, pelsepesinde Eflatunyň, Ebni-Sinanyň, Haýýamyň, ynanç dünýäsinde bolsa, täsäwwofuň beýik şahsyýatlary bolan Mansur Hallajyň, Ahmat Ýasawynyň,

Emadeddin Nesiminiň, Şyh Nejmeddin Kubranyň, Baha-eddin Nakşbendiniň we Şahabeddin Sohrewerdiniň yzlaryny duýýarys. Şahyr özüniň aýry-aýry goşgularynda olaryň her birinden hormat bilen at çekýär. Emma bularyň ýanynda, Magtymguly öz döredijiliginde in esasy orny, halkynyň egsilez baýlygy we ata-babalarynyň gözəl mirasy bolan halk folkloryna berýär. hut şonuň üçin hem onuň goşgulary bütin halk köpçüligi üçin örän düşnükli hem-de şeýle bir ýakymly, täsirli bolup, olaryň ruhuna we bütin durkuna ornaýar, hatda şu gün hem ýekeje türkmeni Magtymgulysyz göz öňüne getirmek mümkin däldir. Ol öz edebi däbinde uly bir täzelik getirýär, ýagny goşgularyny umumy-türk resmi dili bolan Çagataý türkçesinde däl-de öz döwründäki türkmen halk köpçüligine örän düşnükli, folklorik äheňde ýazýar. Hakykatda ol, „täze türkmen edebiýatynyň“ düýbünü tutýar. Magtymguly Milli Şahyr diýilmegiň bir sebäbi-de şundan ybaratdyr. Bu barada türkmen alymy G. Ataýýf şeýle ýazýar: „Nowaýy özüni türk dilden eser ýazmagyň baýdak göterijisi hasaplan bolsa, Magtymguly bu ýörelgäni zamanasynyň talaplaryna laýyklykda ösdürýär. Ol, sada türkmen dilinde-de uly edebiýaty döredip boljakdygyny, onuň çeper döredijilik üçin mümkinçiliginiň örän uludygyny subut edýär“. Şahyrdan galan we biziň elimize gowşan diwanynyň göwrümi onçakly uly bolmasa-da, onuň mazmuny gaty baý hem örän köptaraplydyr. Onuň goşgularynda adamzat ýaşayşynyň, durmuşyň ähli tarapy, maddy we ruhy ýüzleri, özüniň aydyň beýanyny hem öwüşginini tapýar. Şu hakykaty göz öňünde tutmak bilen gündogary öwreniji beýik ors alymy prof. Bertels, Magtymgulyň diwanyny, bütin dünýäni öz içinde görkezýän, ertekilerdäki „Jemşidiň Jamyna“ meňzetýär. Hut şonuň üçin hem Magtymgulyň öwrenmeklik örän çynlakaý hem zýygiderli isiň yany bilen, pelsepe, tasawwuf, taryh, edebiýat we jemgyýetçilik ylymlarynyň aýry-aýry pudaklaryndan belli derejede habarly bolmagy talap edýär. Onuň eseriniň her tarapy hakda ýörite iş ýazylmalydyr. Gynansak-da bu iş henize çenli edilmedik iş bolup diňe, şahyry käbir gündogaryň uly şahsyýatlary bien gysga görnüşde deňesdirmek heddinden geçmändir.

Magtymgulyň eseriniň her bir tarapyny gündogaryň belli bir tanymal şahsyýatlary bilen deňemek mümkindir. Emma Magtymguly olaryň her birine belli derejede çalyň etse-de olaryň hiç biri bolman özüne gärä ýöriteligi we aýratynlygy bardyr. Başga bir söz bilen aýtsak, Magtymguly diňe agtymgulydyr.

Magtymguly we Haýýam ikisi-de bu dünýäniň geçijidigini, gysgajyk ömrüň içinde gaýgy hasrat bilen geçirmän eýsem wagtyňy hoş geçirmelidigini, hatda ol dünýni gaýgy edip bu dünýäni bozmaly däldigini ündeýärler:

Magtymguly bu dünýäniň hamusyn,
Ýygyp düýrüp ýele berdim namysyn
Pikir derýasyna, aklym gämisin
Batyrmyşam çyka bilmen neýläýin?

Mollalar ahyrat sözün söýlärler.
Münkür olma, gerçek işdir eýlärler
Kim biler ki, ahyratda neýlärler?
Iýip, içip, gülüp, oýnap öt ýagşy.

Bedew ölse meýdan galar armanly
Hak yşgyna at sal meýdan ýoluksa
Är ölejek heňnam galar döwranly
Wagtyňy hoş geçir, döwran ýoluksa.

Emma ýokarda ady geçen prof. Bertels şeýle ýazýar: Şol agyr ýagdaýlarda galan “Omar Haýýam”, gaýgyny şerap içmek, saz-söhbet bilen ýeňmeli diýen bolsa, Magtymguly Pyragy onuň

tersine: “Eger gaýgy-da, şatlyk-da, ynsanyň ömri-de gysga wagtly bolsa, onda bir münüt-de wagtyňy ýitirmän, biderek geçirmän, hemişe hereket etmeli, döretmeli” diýen pikiri öňe sürýär.

Mgtymgulyny Haje Hafez bilen hem deňemek mümkindir. Sebäbi bularyň ikisi-de hakyky yşgyň, taňry yşgynyň güýjüni, ebediligini wasp edip, ýalandan laf urýanlary, ýaranjaň we ýüzleý ruhanylary hem-de höküm sürýän agyr düzgüni hem zalym häkimleri, tasawwuf we irfana mahsus bolan dil bilen tankyd edýärler:

Magtymguly hakdan pyýala çekse,
Pyýala joş berip hyýala çekse,
Aşyklar kalbyndan bir nala çekse,
Dagy elendirer, daşy ýandyrar.

Her zaman Magtymguly halk içre gezme laf edip
Sakla gybatdan diliň ugrunda ynsaf edip
El uazatma köp pesada,yör hudadan howp edip
Sopylyk esbaby hoşdur, geý içiňni saf edip
Bolsa möý-möjek içim,bu esgi şaly neýlerem.

Aşyk men diýp lap urarlar ýalandan
Bellisini aýdar,sorsaň bilenden
Il gözüne kyrk ýyl tagat kylandan,
Ýagşydyr bir säher gözden ýaş gelse.

Yşgyň awazasyn diňle daşyndan
Jan jebrinden gorksaň,barma başyndan
Seriştäň kem bolsa yşgyň işinden,
Bar habar al,gören mübtilalardan.

Türkmen alymy Saýlaw Myradfýň pikrine görä, Magtymguly öz döwrüniň näsazlyklaryny has gönüräk hem obyektivräk suratda tankyt etse, Hafez onuň tersine has gytaklaýyn hem subjektiv suratda tankyd edip bilipdir. Ol munuň sebäbini Hafeziň ýaşan döwri hem jemgyýetine garanyňda Magtymgulynyň ýaşan jemgyýetinde azatlygyň, erkinligiň köpüräk bolmagynda görýär we “Magtymguly gündogar edebiyatynda ösüp gelýän realizmi bir etap ýokary göterýär” diýip baha berýär.

Biziň pikrimize görä Magtymguly halkynyň beýik mugallymy , pedagogy hökmünde, hem köpçüligiň,hem ýolbaşçylaryň uýmalary gerek bolan normlary hem-de her bir ynsana ýaraşykly we gerek bolan gylyk-häsiýetleri ündäp öwmek bilen bir wagtyň özünde, köpçülige we beýleki ynsanlara hem özüne ýaraşyksyz we zyýan getiriji edim-gylymlary zygiderli hem berk ýazgarmak arkaly, II-Güni terbiýelemekde, olary ruhy taýdan gözel gelejek üçin taýýarlamakda alyp baran işi has-da ähmiyetli hem deňi-taýy bolmadyk derjede ulydyr. Belki-de şu hakykaty göz önünde tutmak bilen Azerbeýjan edebiyatçysy Aryf Hajyýef, şahyra şeýle baha berýär: “Magtymgulynyň şahyrana eserleri zygiderli suratda,onuň ömür ýoluny, çylşyrymly dünýägaraýşynyň “ewolýutsiýasyny” şölendirýär.

Megerem sosýal mazmuny, gündogaryň hiç bir şahyrynda edil Magtymgulynyňky yaly esasy orun eýelän däl...wagtyň umumylaşdyrylan sosial etiki obrazy onuň poeziyasynnda ähli çeperçilik öwüşgünleri bilen görünýär...”

Belki biziň açyklamaga çalyşýan düşüňjelerimizi Beýik akyldarymyzyň öz goşgularynda has aydyňrak duýulýandyr. Şonuň üçin sözümizi bu ýerde aýaklap, onuň diwanyndan her sözi altyna deň bolan birnäçe beýt getirmek bilen sözi şahyryň özüne berýäris.

**Süleýman sen, mura bir gulak goýgul
Sözünü diňlegil, jogabyn aýgyl
Häkim bolsaň halky gün kimin çoygyl
Akarda suw, ýa öserde ýel bolgyl.**

**Hiç köňül şatlygy çykamaz,
Bir köňül ýykmaýan ärden
Ýagşylyk tamasyn etme
Ýamanlyk çykmaýan ärden.**

**Adam bolup adam gadryn bimeýen,
Ondan ýene otlap ýören mal ýagşy.
Sözlegende, söz manysyn bilmeýen,
Ondan ýene sözlemeýen lal ýagşy.**

**Magtymguly, garap gözle daşyňy
Jaýyn bilip sarp et nanuw aşyňy
Kämil tapsaň goý ýolunda başyňy
Är zynda gezseň, ärdek bolar sen.**

**. Bir biwepa ýara gülüp bakandan
Şirin jany yşk oduna ýakandan
Ýad illerde musapyrlyk çekenden
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy**

**Uzak ýola bidöwleti baş etme
Allanyň emrinden köňlüň daş etme
Akmaga iç berip syryň paş etme
Galbyrda suw durmaz, gözemek bilen.**

**Sam-sam adam bilen oturma turma
Zynhar namart bilen sen söhbet gurma
Gadyrdan dostuňdan ýüzüň öwürme
Barsaň depesine täj eder seni.**

**Magtymguly, ýalan ýaşryk sözleme
Nuksanyň içinden haýyr gözleme
Egisgin derdiňi, digin gizleme,
Il-Ulusdyr, dosy-ýary ýekäniň.**

**Goç ýigidiň ady çykamaz
Döwleti, maly bolmasa
Endişeli iş bitirmez,
Meýdanda däli bolsa.**

Gonmak täze ýurda ýagşy

**Haly düşek törde ýagşy
Ol ýigitler görde ýagşy,
Başy gowgaly bolmasa.**

**Magtymguly bolsa başly
Uýalmaz gylyçly aşly
Duzy zor, duşmany güýçli
Dosy wepaly bolmasa.**

**Bimanyň sözi janyňdan öter
Gybat edip, özi günäge batar
Ýamanyň zyýany iline ýeter,
Nadanyň peýdasy, özüne degmez.**

**Sözüm nasyhatdyr, bir gulak salyň
Bendesi men söze hyrydar guluň
Kyrk oýnaşly hatyn, ýagşydyr biliň,
Şereňiz, köpdilli kethudalardan.**

**Derwiş ýerde daldyr, ýa gökde aýdyr
Doňuz derýa neýlär, it üýrüp aýa.**

**B. Gereý
Berlin-May 2000**

dangatar@web.de

Edebiyat:

- 1-TSSR-niň taryhy, Aşgabat- 1959
- 2-Magtymguly, Saýlanan eserler, Aşgabat-1983
- 3-M. Kösäýew, ;Edebiyat barada söhbet; Aşgabat-1956
- 4-Türkmenistanda neşir edilen aýry-aýry gazýet-žurnallardky makalalar.